

Hiros Yoko

Tokio Xarici Dillər Universitetində və Sicuoka Universitetində adyukt-professor və hüquq üzrə magistr, KİV və İdarəetmə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Keyo Universitetində adyukt-professor, Yaponiya*

DAĞLIQ QARABAĞLA BAĞLI KOMPLEKS PERSPEKTİVLƏR: AZƏRBAYCANLILAR VƏ ERMƏNİLƏRİN BAXIŞLARININ MÜQAYİSƏSİ

Dağlıq Qarabağ problemi sovet tarixinin son illərində – yenidənqurma dövründə ciddi problem kimi yenidən gündəmə çıxdı. Bu zaman ovaxtkı Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının muxtar əyalətlərində yaşayan ermənilər bu ərazilərin 1988-ci ildə Ermənistan SSR-ə qoşulmasını tələb etməyə başladılar. 1991-ci ildə SSRİ-nin süqut etməsi nəticəsində, Ermənistan və Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra əsl müharibə başladı və bu müharibə 1994-cü ildə atəşkəs haqqında sazişin imzalanması ilə sona çatdı. Atəşkəs şərtlərinə ümumilikdə indiyə kimi əməl olunur. Bununla belə, sülh prosesi hazırda durğunluq dövrü yaşayır, Azərbaycan ərazisinin 20%-ni təşkil edən Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilər ermənilər tərəfindən işğal edilib. Bu da davamlı və çox ciddi qaçqın və məcburi köçkün¹ probleminin yaranmasına səbəb olub. Belə vəziyyət “donmuş münaqişə” və ya “nə sülh, nə də müharibə” olan vəziyyət adlanır. Əlavə olaraq, Dağlıq Qarabağ suveren dövlətin hökumət, seçkilər², inzibati və siyasi sistem, hərbi qüvvələr və s. ilə bağlı, demək olar ki, bütün tələblərini yerinə yetirib. O, 1992-ci ildə müstəqilliyini elan edib və o vaxtdan bəri heç bir dövlət və ya

təşkilat onun de-fakto mövcudluğunu 27 il ərzində (2019) qəbul etməsə belə, qondarma “milli dövlət” statusunu saxlayıb. Beləliklə, Qarabağ SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış, digər tanınmamış, qondarma “respublikalar”ın – Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dnestryanının sıralarında yer alıb.

Dağlıq Qarabağ problemi tam yeni problem deyil, bu məsələ sovet dövründə də azərbaycanlılar və ermənilər arasında mübahisələrə səbəb olurdu. Bir çox insan sovet dövründə azərbaycanlılarla ermənilərin yaxşı qonşular olduğunu desə də, Dağlıq Qarabağ problemi bu münasibətləri tez-tez pozurdu. Bu problemin həll edilməsi üçün Azərbaycan və erməni tərəflərinin, xüsusilə də, ərazi məsələləri haqqında düşüncələri arasındakı fərq araşdırılmalıdır. Məsələnin sülh yolu ilə həlli imkanının araşdırılması üçün hər iki xalqın münaqişəyə olan baxışlarını nəzərdən keçirmək lazımdır.

İki millətin nöqtəyi-nəzəri arasındakı fərqlər. Sülh bağlanması üçün üç məsələ böyük əhəmiyyətə malikdir: 1) Dağlıq Qarabağın muxtar statusunun xüsusiyyətləri haqqında ümumi təsəvvürlər; 2) Sumqayıt hadisələrinin şərh; 3) hər iki tərəfin problemin

* Müəllif Birləşmiş Millətlər Universitetinin Akino Xatirə Cəmiyyətinin üzvü kimi 2000–2001-ci illərdə Azərbaycanda tədqiqat aparıb və tədqiqat məqsədilə Cənubi Qafqaza gəlməyə davam edir. O, regionun üç ölkəsində münaqişələr, siyasət, beynəlxalq əlaqələr və enerji məsələləri ilə bağlı bir çox məqalə və bir sıra kitablar nəşr etdirib. Bunların çoxu yapon dilində yazılıb. Onun kitablarından biri – “Qafqaz: Beynəlxalq münasibətlərin kəşifmə nöqtəsi” (2008, yapon dili) Yaponiyada “Asiya-Sakit okean hövzəsinin xüsusi mükafatı”na layiq görülüb.

¹ Məcburi köçkünlər çox vaxt yanlış olaraq qaçqın adlandırılırlar, lakin onlar sığınacaq tapmaq üçün beynəlxalq sərhədi keçməyiblər və qaçqınlardan fərqli olaraq vətənlərinin sərhədləri daxilində qalıblar [BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı. İnternet saytı: <http://www.unhcr.org/pages/49c3646cl46.html>].

² Qondarma Dağlıq Qarabağ respublikasının “hökuməti” burada demokratik seçkilərin keçirilməsini təkidlə bildirir, lakin bu mümkün deyil. Belə seçkilərin keçirilməsini yalnız azərbaycanlılar yox, bir çox beynəlxalq cəmiyyətlər də tənqid edir, çünki seçkilər Azərbaycanın suveren ərazisinin işğalından sonra beynəlxalq qanunlara zidd şəkildə həyata keçirilib.

sülh yolu ilə həll edilməsinə münasibəti³. İki xalqın düşüncə tərzindəki fərqlər apardığı mülkiyətlərə və köməkçi materiallara əsaslanır və aşağıda qısa şəkildə təqdim edilib.

1. Dağlıq Qarabağın muxtar statusunun xüsusyyətləri haqqında ümumi təsvirlər. Azərbaycanlılar tarixi vətənləri və istedadlı şair və bəstəkarlarının beşiyi olan Dağlıq Qarabağın aqressiv erməni millətçiliyinə qurban verildiyini düşünürlər. Onlar Dağlıq Qarabağ sakinlərinin, əsasən, Qafqaz Albaniyasının sakinləri və yerli millət olduğunu, ermənilərin isə bu yerlərə nisbətən yaxın keçmişdə köçdüklərini hesab edirlər. Mən burada Alban problemini ermənilərin əsassız iddialarını məhv etmək və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsinə daxil olmasının qanuniliyini sübut etmək baxımından nəzərdən keçirmək istədim. Albaniya xalqı türklər, qafqazlılar və s. kimi müxtəlif etnik qruplardan ibarət olub. Ölkənin ərazisi Xəzər dənizi ilə İberiya (hazırkı Gürcüstan) arasında – şimalda köçəri sərmətlərin ölkəsindən (Böyük Qafqaz dağlarının şimalında olan düzənliklər) cənubda Araz çayına kimi uzanıb. Bu zəngin ölkə fərqli iqtisadi fəaliyyət növlərini, sənətkarlıq formalarını özündə birləşdirib. Albaniyada Gəncə, Bərdə, Şəki, Naxçıvan, Bakı və digər inzibati və mədəni mərkəzlər mövcud olub. Ölkədə dini inanclar çox mürəkkəb xarakter daşıyıb. Sakinlər əvvəlcə xristianlığı qəbul edib, daha sonra isə İslamın təsir dairəsinə düşüblər⁴. Xristianlıq tarixi baxımdan Albaniya üçün çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Çünki Albaniya xristianlığın dövlət dini kimi qəbul edilməsindən – IV əsrdən öncə ilk xristian icmalarının yarandığı ilk ölkələrdən biri olub. Tarixə nəzər saldıqda, Qarabağ regionunda bu qədər xristian kilsələrinin, abidələrinin və s. olması çox təbii-dir. Bununla belə, Albaniya mahiyyət etibarilə Qüdsə, Qüds kilsəsi və patriarxlığına bağlı idi. Alban kilsəsi erməni kilsəsi ilə heç bir əlaqəyə sahib deyildi. Bu

baxımdan, alban kilsəsinin kökləri Yerusəlim kilsəsinə dayanan gürcü kilsəsinə bənzəyir [Kekelidze, 1914]. Bundan başqa, bütün dünyada tanınan azərbaycanlı akademik Z.M.Bünyadov 1987-ci ildə yazırdı: *“Azərbaycan anlayışı e.ə. VI əsrdən başlayaraq hazırkı Şimali və Cənubi Azərbaycanın əraziləri ilə əlaqədar istifadə edilmişdir... Ərəb və fars mənbələrinə əsasən, VIII əsrlərdə Şimali və Cənubi Azərbaycanın hər ikisi Azərbaycan adı altında tanınırdı* [Audrey, 1992, p. 3; Историческая география Азербайджана, с. 6]⁵.

Qafqaz Albaniyası ərəblər, iranlılar və türklərin işğalçı yürüşlərindən əziyyət çəksə də, üstəlik Sasanilərin və xəzərlərin təsirinə məruz qalsa da, mövcudluğunu IX əsrə qədər saxlaya bildi. Bununla belə, albanlar milli mənsubiyyətlərini, sadəcə, XVIII əsrdən başlayaraq itirdilər və bu proses XIX əsrdə tamamilə sona çatdı. Bu zaman bəzi albanlar müsəlmanlığı (şəliyi) qəbul edərək azərbaycanlı, digərləri isə xristianlığı (qriqorian) qəbul edərək erməni adlanmağa başladılar. Daha sonra hər iki tərəf öz milli tarixinin əsasını qoydu və bu, Dağlıq Qarabağ probleminin əsas mənbəyinə çevrildi. Ermənilər Dağlıq Qarabağın ermənilərə məxsus olmasını təkid edirlər, çünki Albaniya xristian dövləti idi və ermənilər həmişə xristian olublar.

Dağlıq Qarabağla bağlı öz iddialarını doğrultmağa çalışan erməni separatistlərinin sifarişi ilə Ermənistan Respublikasından kənarda və xaricdə yaşayan erməni millətçiləri bu yanlış fikri təbliğ edən bir çox kitab və məqalə qələmə almış və bütün bunlar reallıqla əlaqəsi olmayan tarixi həqiqətin nəzərdən keçirilməsində böyük rol oynayırdı. Daha sonra ermənilər Qarabağ problemini Osmanlı İmperiyası tərəfindən 1915-ci ildə həyata keçiriləyi iddia edilən qondarma “erməni soyqırımı” ilə əlaqələndirməyə çalışıblar. Üstəlik, erməni alimləri 1964-cü ildə “Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq” qərarı qəbul ediblər.

³ Azərbaycanda 2000-ci ilin fevral ayı və 2001-ci ilin mart ayları arasındakı müddətdə alimlər, ziyalılar, məmurlar, siyasətçilər, jurnalistlər, əsgərlər, qaçqınlar, tələbələr və geniş ictimaiyyətlə müsahibələr aparılmışdır. 2000-ci ilin avqust-sentyabr aylarında bir çox qaçqın düşərgələrində, qaçqınlar üçün yataqxanalarda, qatarlarda və digər yerlərdə müsahibələr keçirilmişdir. Bu məsələyə BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı və Azərbaycan Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Cəmiyyəti böyük dəstək göstərmişdir. 2001-ci ilin əvvəllərində Ermənistanda alimlər, ziyalılar, məmurlar, siyasətçilər, əsgərlər, Qarabağ sakinləri, tələbələr və geniş ictimaiyyətlə aparılmış müsahibələr də Azərbaycandakı kimi geniş çevrələri əhatə etmişdir.

⁴ Azərbaycan dini baxımdan çox zəngin ölkə olub. Burada zərdüştlük (atəşpərəstlik), iudaizm, xristianlıq, İslam (şia və sünni) və digər dinlər olub.

⁵ Bununla belə, Bünyadovun gətirdiyi arqumentlər jurnalist Tomas de Vaal [Black Garden, 2004, p.143, 152–153], rus tarixçisi V.Şnirelman [Войны памяти, 2003], sovet akademiki İ.Dyakonov [Книга воспоминаний], tarixçilər V.Flor və H.Cavadi [Bakikhanov, 2009, p.xvi], eləcə də başqa müəlliflər tərəfindən tənqid edilib.

Həqiqi Alban tarixini nəzərə alsaq, aydın məsələdir ki, ermənilərin iddiaları doğru ola bilməz. Buna görə də, ermənilər yalnız Dağlıq Qarabağın Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi məsələsində yox, həm də Qarabağın muxtariyyəti məsələsində israr edən səriştəsiz autsayder münasibəti görürlər. Azərbaycanlılar isə ermənilərin hansı vəziyyətdə olmasından asılı olmayaraq, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin (albanlardan fərqli olaraq) muxtariyyət əldə edə bildiklərini və erməni dilinin yalnız inzibati işlər, təhsil və mədəniyyət sahələrində deyil, KİV-də də əsas yer tutduğunu söyləyirlər. Bundan əlavə, Ermənistanın azərbaycanlı vətəndaşlarından fərqli olaraq, ermənilərə mədəni, ictimai və siyasi inkişaf üçün fürsət verilmişdir.

Bundan başqa, müəllifin apardığı müsahibələrə əsasən, haradan gəldiklərindən asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlılar Qarabağ probleminin ortaya çıxmasından əvvəl ermənilərlə heç bir münaqişələrinin olmadığını söyləyiblər. Bir çox insan ən yaxın erməni dostlarının vidalaşmadan yoxa çıxdıqlarını⁶ və ya heç bir səbəbsiz azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik fəaliyyətinə başladıklarını bildiriblər. Müsahibələrin bir çox iştirakçıları keçmiş erməni dostlarının qəfil dəyişməsinə inanmaqda çətinlik çəkdiklərini əlavə ediblər. Digər tərəfdən, ermənilər həm Dağlıq Qarabağ, həm də Naxçıvanın erməni əraziləri olduğunu və bərpa olunaraq eradan əvvəl I əsrdə Xəzərdən Aralıq dənizinə qədər uzanan tarixi "Böyük Ermənistan"a qatılmalı olduğunu hesab edirlər. Ermənilərin iddialarına görə, erməni əhalisi Azərbaycanın təzyiqi ilə Naxçıvanda çoxluq mövqeyini itirib. Bundan əlavə, ermənilər bir çox erməni tarixi abidələrinin azərbaycanlılar tərəfindən məqsədyönlü şəkildə məhv edildiyini də iddia edirlər.

Lakin erməni irredentizminin gündəminin ən böyük hissəsini Rusiya inqilabı və yenidənqurma arasında ən az 2 dövrdən bəri davam edən bir siyasət olan Dağlıq Qarabağın "Böyük Ermənistan"ın tərkibinə qatılması xülyası təşkil edir.

Birinci dövr Rusiya inqilabının qarışıqlığının aktual olduğu və Sovet hakimiyyətinin qurulmağa baş-

ladığı illərdə həm Azərbaycan, həm də Ermənistanın eyni torpaqları – Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzuru əldə etmək üçün mübarizə aparmasına təsadüf edir. O dövrdə iki xalq arasında təkəcə ərazi problemləri və millətçilik məsələləri deyil, 1915-ci ildə Osmanlı türkləri tərəfindən həyata keçirildiyi iddia edilən qondarma "erməni soyqırımı"nın körüklədiyi bir çox iğtişaşlar və qırğınlar da oldu. İki xalq qırğın və qarşıdurma ilə dolu bir dövrün başlanğıcını qoydu [Hirose, 2005/2006, p. 32–44].

İkinci dövr Sovet hökumətinin hakimiyyəti altında nisbətən uzun bir sabitlik illərindən sonrakı 1965-ci ilə təsadüf edir. Həmin il aprelin 24-də İrəvanda, 1915-ci ilin qondarma "erməni soyqırımı"nın 50 illiyinə həsr olunmuş rəsmi mərasimdə 100 000 nəfərdən ibarət kütlə bütün gün Türkiyədə "itirilmiş" erməni torpaqlarını anaraq "torpaqlarımız" qışqırırdı. Tezliklə bütün şəhəri iğtişaşlar bürüdü; könüllü hərbiçilər çağırıldı və onlarla adamın tutulduğu qarşıdurmalar başladı. Bu hadisə ilə erməni millətçiləri hədəfi dəyişib, Türkiyədə Ararat dağı ətrafındakı itirilmiş torpaqların geri qaytarılması tələbini Azərbaycandakı Dağlıq Qarabağın tələb edilməsi iddiası ilə əvəz etdilər. Çünki onlar hiss etdilər ki, Sovet İttifaqında bununla bağlı 30-a yaxın bənzər hadisənin baş verməsi nəzərə alınsa, SSRİ daxilində sərhədləri dəyişdirmək NATO-nun üzvü olan Türkiyənin ərazisini tutmaq və ya başqa yolla əldə etməkdən daha asan olacaq (Furman, 1992, s. 27).

Bu məqsədlə ermənilər Dağlıq Qarabağda milli hüquqlarının pozulduğunu və mədəni və iqtisadi azadlıqlarının məhdudlaşdırıldığını iddia etməyə başladılar (Nadein-Raevski, 1992, s. 116, 118). O dövrdə səslənən bəzi şikayətlər mədəniyyət və təhsil siyasətinə, dövlət idarələrində təyinatlara aid idi. Erməni millətçiləri Ermənistanda azərbaycanlılar üçün məktəblər, teatrlar və müxtəlif qurumlar olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda ermənilər üçün bütün bu qurumların bağlandığını iddia etdilər. Bundan əlavə, Qarabağın erməni rayonlarındakı fabriklər və digər dövlət təşkilatları məqsədyönlü şəkildə səmərəsiz iş-

⁶ 1990-cı ildə əksər ermənilər Azərbaycandan qaçsalar da, Azərbaycanda hələ də azərbaycanlı kişilərə ərə getmiş erməni qadınlardan ibarət olan kiçik bir "toplum" mövcuddur. Onların sayı on mindən az olsa da, azərbaycanlılar bu sayın daha çox olduğunu iddia edirlər. Azərbaycanda yaşayan bəzi ermənilərin tanınmamaq üçün adlarını dəyişdirdikləri də deyilir. Bundan əlavə, azərbaycanlılar müharibədən sonra da Azərbaycanda yaşamağa davam edən ermənilərə mehriban münasibət göstərsələr də, ermənilərin Ermənistanda yaşayan bütün azərbaycanlıları qovduqlarından da şikayətlənirlər (Sülh və Müharibənin İşıqlandırılması İnstitutunun Qafqaz haqqında Hesabat Xidməti, № 29, 28 aprel 2000-ci il).

ləyir və zəif təchiz olunur. Belə qurumlar Bakının nəzarəti altında olduğundan, əmək şərtləri dəhşətli idi [Nobuo Sato, 1989, p. 94–101, 132, 139].

Ermənilər iqtisadiyyatın bu sahəsini inkişaf etdir-məmək məqsədilə sənayenin və kənd təsərrüfatının qəsdən durğun vəziyyətdə saxlandığını da deyirdilər. Lakin Azərbaycan SSR Nazirlər Şurasının ovaxtkı sədr müavini A.Mütəllibov bu fikirlərə etirazını bildirdi. O, 1988-ci ilin fevral ayında Qarabağdakı yaşayış, ictimai və sanitariya şəraitin Azərbaycanın qalan hissəsindəki orta səviyyədən daha yüksək olduğunu söylədi [Yam-skov, 1992, s. 133]. Mütəllibov statistik məlumatlara əsaslanaraq, sənayenin səviyyəsinin 1988-ci ilədək son on beş il ərzində respublikanın orta səviyyəsinə üç dəfədən çox üstələdiyini bildirdi. Nə qədər təc-cüblü olsa da, Bakıda yaşayan ermənilərin yaşayış səviyyəsinin Dağlıq Qarabağda yaşayanlardan daha yüksək olması hesab edilirdi. Hətta Dağlıq Qarabağ erməniləri iqtisadiyyatın durğun vəziyyətini azərbaycanlılarla əlaqələndirirdilər. Bütün bunları nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, subyektiv düşüncələrdə belə fərqlər varkən, həqiqəti uydurmadan ayırmaq, şayiə, təbliğat və təhriflərə əsaslanan düşüncə tərzini aradan qaldırmaq çətindir.

2. Sumqayıt hadisələrinin şərh. Yenidənqurma dövründəki erməni milli hərəkatı 1988-ci ilin fevralında zirvəyə qalxdı. Həmin ayın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (və ya rayonunun) Ali Soveti Azərbaycan və Ermənistan Ali Sovetlərinə və Moskvadakı SSRİ hökumətinə Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə verilməsi ilə bağlı müraciət göndərdi. SSRİ-nin 1977-ci ilə aid Konstitusiyasının 78-ci maddəsini əsas götürərək, Azərbaycan bu sorğunu rədd etdi. Bu maddəyə əsasən, SSRİ-yə daxil olan müxtəlif respublikaların ərazilərinin dəyişdirilməsi yalnız müvafiq respublikalar arasında qarşılıqlı razılaşma əsasında mümkündür, üstəlik bu razılaşma SSRİ-nin Ali Soveti tərəfindən təsdiqlənməli idi. Erməni ziyalıları, demək olar ki, bir gecəyə "Qarabağ Komitəsi"⁷ yaratdılar və nəticədə, bütün Ermənistanda kütləvi nümayişlər keçirildi: yalnız İrəvandakı nümayişdə 2 mindən çox insan iştirak etdi.

Fevralın 22-də iki gənc azərbaycanlı Dağlıq Qarabağın Əsgəran şəhəri yaxınlığında erməni millətçi

partiyası "Daşnaksütun"un və ya "Daşnak Partiyası"-nın silahlı üzvləri tərəfindən öldürüldü. Xəbər sürətlə bütün Azərbaycan ərazisinə yayılaraq, əhalinin qəzəb və etirazlarına səbəb oldu. Elə həmin gün "Daşnaksütun" partiyasının silahlı üzvləri Qarabağın azərbaycanlıların çoxluq təşkil etdiyi digər on iki rayonuna hücum etdilər, nəticədə, mindən çox azərbaycanlı ailəsi məcburi köçkünə çevrildi. Onların bir çoxu səhəri gün – 23 fevralda Sumqayıta göndərildi. Buna görə də, Əsgəran hadisəsinin Sumqayıtda hadisələrə səbəb olduğunu deyə bilərik. Yaranan vəziyyət SSRİ mərkəzi hökumətindən tədbir görülməsini tələb edirdi. Ayın 23-də Mixail Qorbaçov İrəvana və Stepanakertə (Xankəndi) elçilər göndərdi və liderləri dəyişdirdi. Bundan əlavə, Qorbaçov Qarabağ Komitəsi hərəkatına rəhbərlik edən iki erməni ziyalı ilə uzun danışıqlar apardı və SSRİ ərazisində zəncirvari reaksiyanın başlamaması üçün onları sərhədlərin dəyişdirilməsi tələbindən imtina etmələri üçün yola gətirdi [Gorbachev, 1996, s. 644–647]. Bu vaxt İrəvana qoşun göndərildi. Ancaq nümayişlər səngimədi. Əksinə, nümayişçilərin sayı milyon yarımaya çatdı və Qorbaçov fevralın 26-da hər iki respublikanın xalqına "Özünü məhdudlaşdırma Bəyannaməsi" verməyə məcbur oldu. Lakin tərəflərin ağılla hərəkət etməsi üçün çağırış uğursuz oldu.

Hadisələrin gedişatı hələ də qaranlıq olaraq qalır, lakin hesab edilir ki, 28 fevralda baş verən nümayiş xuliqanlar tərəfindən qırğına çevrildi. Nəticədə, hakimiyyət səksən altı azərbaycanlıyı həbs etdi və vəziyyət nəzarət altına alınana qədər iyirmi altı erməni və altı azərbaycanlı öldürüldü.

Sumqayıt hadisəsinə cavab olaraq, Moskvadakı Siyasi Büro üzvləri SSRİ-nin qalan ərazilərində fəsadların qarşısını almaq üçün sərt tədbirlər görməyi lazım bildilər. Martın 2-dən 29-dək şəhərə qaranlıq vaxtlarda komendant saati tətbiq edildi, tanklar gətirildi, nəzarət gücləndirildi və daxil olan məlumatlar tənzipləndi⁸. Hər iki ölkədə, çox güman ki, həqiqətə uyğun olmayan şayiələr yayıldı. Düşmənçilik və gərginlik o həddə çatdı ki, münaqişə daha da şiddətlənəcəkdi.

Həqiqətən də, Sumqayıt hadisəsi ilə bağlı sirr və şayiələr bu günə qədər davam edir. Məsələn, Sumqa-

⁷ "Krunk" Dağlıq Qarabağda yaradılmış törəmə təşkilat idi.

⁸ 16 aprel 2000-ci ildə Sumqayıtda yaşayan insanlarla reportajlar

yıt vətəndaşları ilə müsahibələr zamanı və əlavə məlumat mənbələrini araşdırarkən tez-tez hadisələrdən əvvəl altmışdan çox tanınmış cinayətkara əfv verildiyini, onların Sumqayıt avtovağzalında iğtişaşlara başlamaq üçün qrup şəklində Sumqayıt şəhərinə aparıldığını eşidirdim. Daha sonra SSRİ ordusunun iğtişaşları dayandırmadığı, sadəcə, müşahidə mövqeyi tutduğu iddia edilir. Bəziləri Azərbaycan hakimiyyətinin insanları iğtişaşlara təhrik etdiyini düşünür. Digərləri isə kommunist rejiminin ciddi nəzarətinə baxmayaraq, Qərbdən olan jurnalistlər, eləcə də rus və ermənilərin Sumqayıt şəhərinə gəldiklərini və detalları ələ keçirib onları Qərb ölkələrinə dərhal və təfərrüatlı şəkildə yayımlamaq üçün iğtişaşdan əvvəl orada yerləşdirildiklərini hesab edirlər. Yuxarıdakılar Sumqayıt hadisəsi ilə bağlı yayılan şayiələrin yalnız bir qismini əhatə edir.

Bunların heç birini ciddi şəkildə nəzərdən keçirməyə dəyməz, çünki onlar yalnız qarışıqlıq yaratmağa və insanların təqib komplekslərini gücləndirməyə xidmət etmişdir. Buna baxmayaraq, hər iki xalqın nümayəndələri indi öz versiyalarını obyektiv faktlar kimi qəbul edirlər. Hər nə qədər səhv olsa da, barışa nail olmaq üçün onları dinləməliyik.

Azərbaycanlılar Sumqayıt hadisələrinin 1) ermənilərin planlaşdırdığı qəsd⁹, 2) KQB-nin planlaşdırdığı qəsd və 3) ermənilərdən rüşvət alan cənab və xanım Qorbaçovlar tərəfindən hazırlanmış qəsd və ya bu üçünün qarışığı olduğu qənaətinə gəlirlər. Bu cür qənaətlər müsahibələrə və bəzi kitablara əsaslanır [Lyu-kimson, 1992, s. 15–17; Məmmədov, 1998; Nolyain, 1994, s. 541–563]. İlk iki “qəsd” ideyası adi azərbaycanlıların, Bakı mediasının və hətta azərbaycanlı alimlərin ümumi rəyidir.

Bundan başqa, Azərbaycanlıların əksəriyyəti baş verən hadisələrdə iştirak etmədiklərini, əksinə, erməniləri qoruduqlarını söyləyirlər. Onlar müdaxilə etməsəydilər, erməni qurbanlarının daha çox olacağını da iddia edirdilər. Bundan əlavə, onlar erməniləri

etiraz hərəkatını başlatmaqla iğtişaşa səbəb olmaqda günahlandırır və hadisəni Azərbaycanlılar tərəfindən “soyqırım” kimi xarakterizə edən tərəflərə narazılıqlarını bildirirlər.

Digər tərəfdən, ermənilər “Sumqayıt iğtişaşları”-nın Azərbaycan rəhbərləri tərəfindən sistemli şəkildə planlaşdırıldığını deyirlər. Bu iddianın sübutu olaraq, Sumqayıt Şəhər Kommunist Partiyasının birinci katibinin hadisə zamanı Azərbaycanın üçrəngli bayrağını dalğalandırdığı deyilir. Başqa bir iddiaya görə, azərbaycanlılar qırğının planlaşdırılması üçün 21 fevralda Bakı və Sumqayıtda kütləvi toplantı keçirmişlər; ermənilər arasında 1915-ci ildə Osmanlı türkləri tərəfindən törədilən qondarma “erməni soyqırımı” ilə analogiya kimi. Azərbaycanlıların təbiət etibarilə qəddar olduqlarına dair ümumi bir inanc da var [Nadein-Raevski, 1992, s. 119–121].

Bəzi erməni dairələrində erməni soyqırımı qurbanlarının sayının bir neçə milyona çatmasına inanc var. Ermənilər erməni soyqırımı ilə Sumqayıt hadisələri arasındakı analogiyani bəyənirlər. Gənc və yaşlı ermənilər arasında, demək olar ki, hər kəs Sumqayıt hadisələrinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökü olduğunu və buna azərbaycanlıların səbəb olduğunu iddia edir.

Hər iki tərəfin problemin sülh yolu ilə həll edilməsinə münasibəti

3. Həllə doğru. Bişkek protokolu 1994-cü ilin may ayında Ermənistanla Azərbaycan arasında bağlanmış müvəqqəti atəşkəs müqaviləsidir. Onun məzmunu ictimaiyyətə açıqlanmasa da, ümumilikdə, atəşkəs razılaşması ilə yanaşı, aşağıdakı müddəaları da əhatə etdiyi hesab edilir [Betti Bler, 1996-cı il, s. 52]: a) Azərbaycanın suverenliyini qoruyub saxlamaqla Dağlıq Qarabağa genişmiqyaslı muxtariyyətin verilməsi¹⁰; b) Dağlıq Qarabağın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi¹¹; c) Erməni

⁹ Aşağıda hadisələrin xülasəsi verilir. Əvvəllər üç cinayətə görə məhkumluğu olmuş Qriqoryan adlı erməni biri 28 nəfərin ölümünə səbəb olan və çoxlu təcavüz və zorakılıqlarda iştirak edən, digəri isə erməni evlərinə soxulan iki terrorist qruplaşmasının lideri idi. Bu qruplaşmalar həm də bir-biri ilə əməkdaşlıq edirdi. İrəvandakı Qarabağ Komitəsinin ekvivalenti olan “Fedain” və “Krunk” adlı bir qrup erməni gənci də hadisələrdə iştirak etdilər.

¹⁰ Bir ideya da Azərbaycanın Dağlıq Qarabağa Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə eyni status verməsindən ibarət idi.

¹¹ Üçüncü tərəflərin sülhməramlı əməliyyatlar həyata keçirməsi nəzərdə tutulsa da, iştirakçılar haqqında heç bir razılıq əldə olunmayıb. Xüsusən, Rusiya sülhməramlı əməliyyatlarda aparıcı rol oynamaq istəyirdi, ancaq bu, Azərbaycan üçün ən pis ssenariyedir.

qüvvələrinin Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərindən çıxarılması; d) Dağlıq Qarabağı Ermənistanla birləşdirən Laçın dəhlizinə xüsusi statusun verilməsi (yəqin ki, bu, Azərbaycanla Naxçıvanı birləşdirməklə əlaqədar oxşar tədbirlərlə birləşdiriləcək, çünki Azərbaycanla Naxçıvanın əsas ərazisi Sovet dövründə qatarla birləşdirilmişdi. Ancaq 1991-ci ilin sonlarından bu iki ərazi, sadəcə, hava yolları ilə birləşdirilib və bu üsul azərbaycanlılar üçün bahalı və narahat üsuldur); e) hər iki tərəfdəki qaçqınların əksəriyyətinin evlərinə qaytarılmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan və Ermənistan arasında razılıqların əldə olunması; f) hər iki ölkənin iqtisadiyyatının bərpa edilməsi üçün dünyanın aparıcı ölkələri tərəfindən səylərin göstərilməsi.

Lakin bu günə qədər bu maddələrdən heç biri həyata keçirilməyib. Ermənistan Qarabağın öz müqəddəratını həll etmək hüququ, Azərbaycan isə Dağlıq Qarabağa Azərbaycan daxilində mümkün olan ən geniş muxtariyyətin verilməsi ilə, birinci dərəcəli ərazi bütövlüyü və suverenlik prinsipi üzərində israrla dayanır.

Bu problem olduqca mürəkkəbdir. BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktın 27-ci maddəsinə əsasən, azlıqların üzv ölkələrin mövcud sərhədləri daxilində qalması mövqeyini müdafiə etdiyindən, "milli müqəddərat" məsələsinə üstünlük verilməsinə imkan verə bilməz. Ancaq həmin paktın 1-ci maddəsində "milli müqəddərat" məsələsinə hörmətlə yanaşıldığı üçün BMT bu fikri kifayət qədər açıq şəkildə ifadə edə bilmir. Digər tərəfdən, Ermənistanın BMT Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyəti olmadan müharibəyə daxil olması Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsinə ziddir. 2(4)-cü maddəyə əsasən, ölkələr arasında silahlı qüvvələrdən istifadə qadağan edilib və 2(3)-cü maddədə bildirilir ki, ölkələr arasındakı münaqişə sülh yolu ilə həll edilməlidir. Bundan əlavə, Azərbaycan ərazisinin ermənilər tərəfindən işğalı BMT-nin prinsiplərinə ziddir¹².

Hazırda ATƏT-in Minsk qrupunun mövqeyi də çox vacibdir. On üç ölkədən təşkil olunmuş və əsas məqsədi Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsindən ibarət olan ATƏT-in Minsk Qrupu Av-

ropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin 24–26 mart 1992-ci il tarixlərində keçirilmiş Xarici İşlər Nazirləri Şurası iclasında yaradılıb. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi və ya ATƏM sonradan 1994-cü ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı və ya ATƏT adlandırılıb¹³.

Hazırda təşkilatın həmsədrələri ABŞ, Fransa və Rusiyadır. O, "iki addımlı" yanaşma təklif edib: 1) bütün erməni qüvvələri, Dağlıq Qarabağ istisna olmaqla, Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmalı və daha sonra 2) Dağlıq Qarabağın yekun statusu haqqında danışıqlara başlanılmalıdır. Bu yanaşma Azərbaycan tərəfindən dəstəklənir.

Digər tərəfdən, "paket planı" adlandırılan digər bir yanaşma da təqdim olunub. Bu yanaşma bütün erməni qüvvələrinin yalnız sülh yolu ilə tam həllə nail olunduqdan sonra çıxarılmasını müdafiə edir və Ermənistan tərəfindən dəstəklənir.

Üçüncü yanaşma "vahid ölkə planı" adlandırılır. Bu yanaşma isə Dağlıq Qarabağ və Azərbaycan Respublikasının federasiya daxilində olmasını müdafiə edir. Qarabağ üçün bu, geniş muxtariyyətdən daha yaxşı olsa da, müstəqillikdən az hesab olunur. Ermənistan Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasının reallığa uyğun olmadığını qəbul etdiyi halda, onun bu planla razılaşması istisna edilməyəcək. Ancaq Azərbaycan plana kəskin etirazını bildirib və 2000-ci ilin dekabr ayında onu qəti şəkildə rədd edib¹⁴. Digər tərəfdən, Rusiya bu planı dəstəkləyir. Bunun səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, "Dağlıq Qarabağ Respublikası" federasiyada Azərbaycanla bərabər hüquqlara malik tərəfdaşdır və bu, Azərbaycanın NATO-ya qoşulmaq səyləri üçün əngəl təşkil edə bilər¹⁵. Nəhayət, ATƏT-in Minsk qrupunun rəsmi planı olmasa da, "Qobl planı" da mövcuddur. Bu planda Dağlıq Qarabağ və Laçın dəhlizinin Ermənistan ərazisi olub Azərbaycanla Naxçıvanı ayıran Zəngəzurla mübadilə edilməsi təklif olunur. Yalnız Naxçıvanla deyil, eyni zamanda Türkiyə ilə birbaşa əlaqə yaratmalarına səbəb olacağından, bu plan azərbaycanlılar üçün pis həll kimi görünməsə də, onlar Dağlıq Qarabağdan əl çəkə bilmirlər. Digər tərəfdən, Ermənistan İranla sərhədindən məhrum

¹² BMT-nin 24 oktyabr 1970-ci il tarixli 2625 (XXV) sayılı qətnaməsi

¹³ ATƏM Şurasının Əlavə Helsinki Toplantısı (24 mart 1992-ci il) Nəticələrinin xülasəsi (ATƏT sənədləri 1973–1997, CD-ROM versiyası, 1998-ci il)

¹⁴ ANS News, 5 dekabr 2000-ci il

¹⁵ 25 dekabr 2000-ci il tarixində Rasim Musabəyovdan alınmış müsahibə

olacağından, plan onun üçün olduqca təhlükəlidir. Ermənistan Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və İranın əhatəsində yerləşir. Azərbaycan və Türkiyə ilə sərhədləri Dağlıq Qarabağ problemi səbəbindən bağlanıb və Gürcüstanla sərhədi Gürcüstanın Rusiya, eləcə də onun "tanınmamış dövlətləri" yəni, Abxaziya və Cənubi Osetiya ilə əlaqələrinin çox zəif olması səbəbindən olduqca qeyri-stabildir. Odur ki, İranla sərhədi Ermənistan üçün ən etibarlı xilas yoludur.

Ancaq bütün tərəflər Dağlıq Qarabağı istədiyi üçün bu cür həllərin onlar tərəfindən qəbul edilməsi reallığa uyğun deyil. Hətta tərəflərdən biri Dağlıq Qarabağla bağlı güzəştə getsə də, xalqlar bunu qəbul etməyəcək və bu, hər iki ölkədə sabitliyin pozulmasına gətirib çıxara bilər. Nəticə etibarlı ilə, Dağlıq Qarabağın hüquqi statusu münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi qarşısında duran ən böyük əngəldir.

Bundan əlavə, həllə nail olmaq istiqamətində həyata keçirilən prosesə kənar iştirakçılar da təsir göstərə bilər. Məsələn, hazırda mövcud olan çıxılmaz vəziyyət Rusiya və İran üçün arzuolunan vəziyyət hesab olunur. Belə ki, Rusiya "tanınmamış dövlətlərdən" keçmiş Sovet İttifaqı ərazilərindəki nüfuzunu qoruyub saxlamaq üçün faydalı diplomatiya vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışır və əhalisi arasında çox sayda azərbaycanlılar olan İran isə Azərbaycanın böyük bir dövlətə çevrilməyindən ehtiyat edir. Digər tərəfdən, ABŞ öz vasitəçiliyi ilə problemi həll edərək, süni şəkildə böyük güc statusunu nümayiş etdirmək istəyir. Türkiyə də regional güc kimi həll yolu tapmağa və Ermənistanla barışığa nail olmağa çalışır. Ermənistan isə, öz növbəsində, Türkiyəyə etibar etmir. Odur ki, hər iki ölkənin Prezidentləri və Xarici İşlər nazirləri arasında dəfələrlə üz-büz görüşlərin keçirilməsinə baxmayaraq, sülh prosesinin bu qədər ləngiməsi təəccüb doğurmur. Bəs, sülh yolu ilə həll məsələsində Azərbaycan hansı mövzuda təkid edir?

1. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü. Onu da əlavə edim ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistandan işğal edilmiş əraziləri boşaltmasını tələb edib və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinə əsasən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə zəmanət verilir. ATƏT-in mövqeyi də bu yöndədir;

2. Ermənilərin və Dağlıq Qarabağ qoşunlarının işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılması¹⁶;

3. Dağlıq Qarabağ Azərbaycan daxilində qalır və öz diplomatiya siyasətlərinə sahib olmur;

4. Qarabağ¹⁷ ictimaiyyəti, əsasən, ermənilərdən ibarət olsa da, azərbaycanlılardan ibarət ictimaiyyət də sülh prosesinə¹⁸ daxil edilməlidir;

5. Azərbaycanlı qaçqınlar, məcburi köçkünlər və müharibə əsirləri müdafiə olunmalıdır;

6. Bu münaqişənin Azərbaycan daxilindəki vətəndaş müharibəsi deyil, Ermənistanla Azərbaycan arasındakı beynəlxalq müharibə olması faktı tanınmalıdır;

7. Azərbaycan ölkədə Rusiya hərbi bazalarının bərpa edilməsinə və Rusiya tərəfindən sülhməramlı əməliyyatların həyata keçirilməsinə razılıq vermir;

8. Azərbaycan Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqaviləyə zidd olan, silah tədarükü daxil olmaqla, Rusiyanın Ermənistanla kömək göstərməsinin əleyhinədir¹⁹;

9. ABŞ Konqresi tərəfindən Azərbaycana birbaşa yardımın qadağan olunması haqqında qəbul edilmiş "Azadlığa Dəstək Aktının"²⁰ 907-ci maddəsi prinsip etibarlı ilə ədalətsizdir.

Münaqişənin sülh yolu ilə həlli barəsində danışan Azərbaycan ziyalılarının əksəriyyəti, Dağlıq Qarabağ əhali üçün yüksək muxtariyyətin verilməsi təklifi daxil olmaqla, daha əvvəl təklif etdikləri güzəştlərin Ermənistan tərəfindən rədd edilməsi ilə bağlı narazılıqlarını bildiriblər. Digərləri isə insan haqları əsasında yeni güzəştlər irəli sürməklə, sülh yolu ilə həllə nail olmaq istəklərini ifadə ediblər. Bakıda əksər sakinlər arasında geniş

¹⁶ Bu tələb Qarabağ və Ermənistan tərəfindən rədd edilib.

¹⁷ Onlar münaqişədən əvvəl aparılmış son siyahıyaalma olan 1979-cu ildə aparılmış siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən, Dağlıq Qarabağ əhalisinin 23 faizini təşkil edirlər.

¹⁸ ATƏM bu mövqeyi dəstəkləsə də, o, Qarabağdakı azərbaycanlıların milli azlıq olduqlarını iddia edən Ermənistan tərəfindən rədd edilib.

¹⁹ T-80 tankları, böyük kalibrli çöl artilleriyası, Scud-2 raketləri və s. daxil olmaqla, 1 milyard dollardan artıq dəyəri olan silahlar Rusiyadan Ermənistanla aparılıb [Moskovski Komsomolets, 14 fevral 1997-ci il]. Ermənistan bu iddianı rədd edir. Bundan əlavə, Ermənistanla Rusiya 1997-ci ilin sentyabr ayında "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım" haqqında saziş imzalayıb. Rusiya iddia edir ki, bu saziş Azərbaycan əleyhinə yönəlməyib.

²⁰ Bu maddə "907-ci maddə" olaraq adlandırılır və 1992-ci ildə erməni lobbisinin təsiri altında qəbul olunub.

yayılmış fikirlər aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırıla bilər: "Biz ayrı-ayrılıqda ermənilərə nifrət etmirik, mümkün olduğu təqdirdə, onlarla yaxşı əlaqələr formalaşdırmaq istəyirik. Ancaq Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir və danışıq subyekti ola bilməz".

Münaqişədən sonrakı illər ərzində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən hər bir telekanal, demək olar ki, hər gün Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair təsvirləri efirdə nümayiş etdirir²¹. Bundan əlavə, Bakıda daim müxtəlif regionların ermənilər tərəfindən işğal edilmiş olmasına dair məlumatları əks etdirən elektron elan lövhələri mövcuddur. Bu yollarla azərbaycanlıların Dağlıq Qarabağı unutmasına imkan verilməyib.

Digər tərəfdən, qaçqınların münasibəti aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilə bilər: "Münaqişədən əvvəl ermənilərə qarşı heç bir ayrı-seçkilik yox idi və birlikdə sülh şəraitində yaşayırdıq. Sonra isə ermənilər öz xudbin məqsədləri naminə təbliğat aparmağa başladılar, çox sayda azərbaycanlıyı qətlə yetirib, bizi doğma torpaqlarımızdan məhrum etdilər. Onları heç vaxt bağışlamayacağıq"²².

Qaçqınlar üçün, münaqişəni silahlı qüvvələr olmadan həll etmək yolu kimi, yalnız bir məqbul sülh planı mövcuddur:

1. Dağlıq Qarabağ və digər işğal edilmiş ərazilər Azərbaycana qaytarılmalı, qaçqın və məcburi köçkünlərin evlərinə qayıtmalarına imkan verilməlidir;
2. Vəziyyət sabitləşənə qədər regionda və region ətrafında beynəlxalq sülhməramlı əməliyyat həyata keçirilməlidir.

Bu plan qəbul edildiyi halda, ermənilərin Laçın dəhlizindən istifadə etmələrinə icazə verməyə hazır olduqlarını bildiriblər. Ancaq planın reallığa qətiyyətlə uyğun olmadığı düşünülür. Azərbaycanın nüfuzlu qəzeti olan "Zerkalo" qəzeti tərəfindən 2000-ci ildə 4876 nəfər arasında keçirilmiş rəy sorğusu zamanı münaqişənin beş il ərzində həll olunacağını düşünmədikləri soruşulan respondentlərin 61%-i su-

ala "bəli", 38%-i isə "xeyr" cavabını verib [Zerkalo, 7 oktyabr 2000-ci il]. Bu, həmin dövrdə azərbaycanlılar arasında mövcud olan nikbinlikdən xəbər verir. Lakin sorğunun keçirilməsindən yeddi il sonra həllin əldə olunmaması ilə nikbinlərin sayı da çox azalmışdır. Müəllif tərəfindən müsahibə alınan insanların çoxu münaqişənin yaddaşlarda bu cür qalması halında həllə nail olmağın qeyri-mümkün olduğunu bildirib. Sadəcə, hazırkı nəslin gələcək nəsillə əvəzlənməsinə ehtiyac var.

Ermənistan və Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər isə aşağıdakı məsələlər üzərində təkidlə durmaqdadırlar²³:

1. Milli müqəddəratlarına hörmətlə yanaşılması və "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın müstəqilliyinin beynəlxalq səviyyədə tanınması;
2. Azərbaycan və Türkiyə liderləri aqressiv bəyanat və təşviqatlarını dayandırmalıdırlar;
3. Türkiyə Azərbaycanın hərbi qüvvələrinə hərbi dəstək verməyi və onlara təlim keçməyi, eyni zamanda Ermənistan əleyhinə hədələyici nümayişlər keçirməyi dayandırmalıdır²⁴;
4. Azərbaycan və Türkiyə Ermənistan və Dağlıq Qarabağ üzərindəki blokadanı aradan qaldırmalıdır;
5. Daimi atəşkəs razılaşdırılmalı və bu rejimə əməl olunmalıdır;
6. BMT qüvvələrinin müşahidəsi ilə müqəddəratın təyin edilməsi haqqında referendum keçirilməlidir.

Ermənistan hökuməti, ziyalılar və əlbəttə ki, qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın hakimiyyət orqanları münaqişənin Azərbaycan daxilində baş vermiş vətəndaş müharibəsi olduğunu və sülh danışıqlarının Azərbaycanla Ermənistan arasında deyil, Azərbaycanla Dağlıq Qarabağ arasında aparılmalı olduğunu israrla iddia edir²⁵. Bundan əlavə, onlar Azərbaycanı Qarabağı müzakirələrdən təcrid etdiyini və "mənasız beynəlxalq qanuna" əməl etdiyini əsas gətirməklə tənqid edirlər. Eyni zamanda, bildirirlər ki,

²¹ Son illər mətbuatda vəziyyət bir qədər yüngülləşsə də, mən 2000–2001-ci illərdə Azərbaycanda yaşamış və bütün bunlara hər gün şahid olmuşam.

²² Təxminən 10000 üzvü olan Qarabağ Azadlıq Təşkilatı açıq şəkildə münaqişəni müharibə yolu ilə həll etmək fikrini müdafiə edir [Interfax, 1 mart 2000-ci il].

²³ Erməni Araşdırmalar Mərkəzi, "Faktiki məlumatlar: Dağlıq Qarabağ" (<http://www.umd.umich.edu/dept/armenian/facts/karabagh.html>)

²⁴ Azərbaycan və Türkiyə arasında 5 may 1997-ci il tarixində hərbi əməkdaşlıq sazişi imzalanıb.

²⁵ Azərbaycanın və Ermənistanın özəl televiziya şirkətləri tərəfindən hazırlanan və hər həftə hər iki ölkədə rus dilində yayımlanan "Dialog" adlı televiziya proqramına əsasən ["Liniya Fronta" ANS TV, 22:00, 16 noyabr 2000-ci il, Bakı vaxtı ilə]

əməkdaşlıq əlaqəsi yaratmaq münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün ilkin şərtidir.

Dağlıq Qarabağda yaşayan sadə insanlar üçün Azərbaycan illərlə davam etmiş səriştəsiz idarəetmə səbəbindən təcrid edilib. Onlar yenidən o vəziyyətə qayıtmaq istəməzlər və güzəştə getməyin qəti əleyhinədirlər. Ancaq daha konstruktiv rəylər də mövcuddur. Bəziləri birgə dövlət formulunu qəbul etməyə hazırdırlar²⁶. Ancaq bütövlükdə, ictimai rəy Dağlıq Qarabağ "probleminin" artıq həll olunmuş olması yönündədir. Mülki əhali, az qala, hazırkı vəziyyətin, sadəcə, "atəşkəs" olduğunu unudub. Əksəriyyət iki Prezident arasındakı danışıqlar haqqındakı xəbərlərin insanlara Dağlıq Qarabağ münaqişəsini daha çox xatırlatdığını düşünür. Müəllifin Dağlıq Qarabağın statusu haqqındakı sualına ümumi cavab, əsasən, "Ermənistan müharibədə qalib gəlib, Dağlıq Qarabağın Ermənistanın yurisdiksiyasına keçməsi daha düzgündür" şəklində olub. Ermənilərin ümumi rəyi Dağlıq Qarabağın ən azı müstəqil olması yönündədir. Onlar, eyni zamanda hesab edirlər ki, yenidən silahlı münaqişə olduğu təqdirdə, Rusiyanın dəstəyi sayəsində mütləq qalib gələcəklər. Onlar Rusiya haqqında yüksək fikirdədirlər və bütövlükdə, hərbi bazaları dəstəkləyirlər, hazırkı vəziyyət onlar üçün ən yaxşı vəziyyət olduğundan, ermənilər status-kvonu qoruyub saxlamaq istəyirlər²⁷.

Ermənistanın davranışı, əsasən, Rusiyanın dəstəyinə əsaslanır. Ancaq o da doğrudur ki, Rusiyadan asılılıq Ermənistanın "dövlətçiliyi" üçün təhlükə təşkil edir və bir çox erməni ziyalı ölkələrini Rusiyadan uzaqlaşdırmağın vacib olduğunu düşünür. Bundan əlavə, onlar Ermənistanın beynəlxalq ictimaiyyət arasındakı nüfuzu bərdə bədbin düşüncəyə sahibdirlər. Məsələn, Avropa İttifaqının qonşu ölkələr üçün nəzərdə tutulmuş proqramı olan Avropa Qonşuluq Siyasəti 2005-ci ildə Cənubi Qafqaz dövlətlərinə tətbiq edilsə də, Qarabağ münaqişəsinin həll olunması səbəbindən Ermənistan üçün problem olaraq qalmaqdadır²⁸. Odur ki, onlar Rusiyaya güvənmək-

dən başqa seçimlərinin olmadığını düşünürlər. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində əldə edilmiş qələbə onlara baha başa gəlib.

Yuxarıda qeyd edilənlərin əksinə, müəllif Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilər arasında, əsasən, sosial tənəzzül, eləcə də siyasi və iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi səbəbindən müharibədən bezmə halları da müşahidə edib. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi ilə əlaqədar rəylər yalnız ölkələr üzrə deyil, ölkələrin daxilində də bir-birindən fərqlənir. Buna görə də, hamını məmnun edən sülh planının işlənilməsi, demək olar ki, qeyri-mümkün görünür.

Sülh yolu ilə həllə mane olan amillər. Münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə mane olan ən ciddi amil milliyyətçiliklə ərazi əldə etmək istəyi arasındakı sıx əlaqədir. Başqa sözlə, "ərazi" və "milliyyətçilik" konsepsiyaları bir-biri ilə əlaqədardır. Ərazi millətin mövcudluğu və milliyyətçiliyin bünövrəsi üçün vacib şərtidir. Bunun əksini göstərən misallar olduqca azdır. Məsələn, Yaponiya ilə Rusiya arasında "milliyyətçilik" problemi olmasa və hər iki ölkə "Şimal əraziləri"²⁹ problemini sülh yolu ilə müzakirə etməkdə olsa da, hələ ki, tezliklə "həllin əldə olunacağına" dair ümidin olduğunu göstərən heç bir işarə mövcud deyil. Bundan əlavə, Azərbaycan və Ermənistan arasında çoxillik tarixə malik ədavət mövcuddur və onlar Sovet İttifaqının dağılmasından sonrakı dövrdə öz dövlətlərini "yenidən qurmaq" üçün milliyyətçilik dalğasından istifadə edirlər ki, bu da həllə nail olmağı çətinləşdirir. Üstəlik də, görünür, tərəflərin heç biri bu problemin bu qədər mürəkkəb ola biləcəyini gözləməzdi. Azərbaycanlılar bildirirlər ki, ana vətənləri və mədəniyyət beşiyi hesab etdikləri Dağlıq Qarabağın ərazi münaqişəsi subyektinə çevrildiyinə inana bilmirlər. Onlar iddia edirlər ki, hətta münaqişə meydana gəldikdən sonra da Azərbaycan sülh yolu ilə həllə nail olmağa çalışıb və Dağlıq Qarabağ üçün ən yüksək səviyyəli muxtariyyət təklif edib; ancaq ermənilər əvvəldən münaqişəyə hazırlaşdıqları üçün müharibə yolunu seçiblər.

²⁶ "Liniya Fronta" ANS TV, 22:00, 23 noyabr 2000-ci il

²⁷ 29 yanvar 2001-ci il tarixində İrəvan Universitetində 15 tələbə ilə müsahibə

²⁸ 24 dekabr 2005-ci il tarixində İrəvanda ermənistanlı siyasət ekspertləri və siyasi jurnalistlərlə müsahibə

²⁹ Rusiya tərəfi onları "Kurul adaları" adlandırır. Yaponiya tərəfi onların İkinci Dünya müharibəsindən sonra ruslar tərəfindən qanunsuz olaraq ələ keçirildiyini düşünür və şimal ərazilərindən 4 adanı geri qaytarmağa çalışır; ancaq Rusiya tərəfi Yaponiyanın mövqeyini qəbul etmir. Bu, yalnız yüksək səviyyəli siyasi problem deyil, eyni zamanda iki ölkə tərəfindən fərqli şəkildə baxılan mürəkkəb tarixi problemdir.

Bu, yaxın tarixin erməni versiyasının tam əksidir. Onlar iddia edirlər ki, müharibəyə hazırlaşmaqdan söhbət gedə bilməz, əksinə, onlar müharibə etməyə məcbur ediliblər. Çünki azərbaycanlıların “ən yüksək səviyyəli muxtariyyət” (Dağlıq Qarabağ üçün) dedikləri status o qədər qeyri-müəyyən formada imiş ki, onların ən elementar hüquqları da məhdudlaşdırılıbmış. Böyük ehtimalla, ermənilər öz zamankı vəziyyəti qiymətləndirərək, Qarabağın Azərbaycandan Ermənistanına keçirilməsi ilə əlaqədar tələblərinin asanlıqla qəbul ediləcəyinə ürəkdən inanır və silahlı münaqişə reallığının mövcud ola biləcəyini ehtimal etmirmişlər.

Bu məqalə tarixi problemi və ya Dağlıq Qarabağ məsələsində milliyətçiliyin rolunu əhatə etmir, bu cür problemlər də münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə ciddi əngəl törədir. Beləliklə, kompromisə getməklə əlaqədar bu qarşılıqlı etinasızlıq və istəksizlik davam etməkdədir və təəssüf ki, konkretlik əskikliyi sülh danışıqlarına təsir göstərməyə davam edir, çünki zaman keçdikcə qarşılıqlı şübhələr dərinləşir.

Nəticə. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, azərbaycanlıların və ermənilərin məsələni dərk etmələri bir-birindən kəskin fərqlənir. Heç biri münaqişə nəticəsində məruz qaldığı zərərlərin əvəzini almadan sülhün dəyərini qəbul etməyəcək. Bu vəziyyəti hər iki xalqın öz tarixi ilə əlaqədar bədbin düşüncələri daha da mürəkkəbləşdirir.

Ermənilər 1915-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən deportasiya və soyqırma məruz qaldıqlarını əsas gətirməklə özlərini qurban hesab edirlər. Onlar “Böyük Ermənistan”a sahib olduqlarını, ancaq ondan məhrum edilərək cüzi resurslarla olduqca kiçik bir ərazidə – keçmiş Sovet İttifaqı tərkibindəki ən kiçik ölkədə yaşamalarına imkan verildiyini iddia edirlər. Bu düşüncə tərzinə 1988-ci ildə Ermənistanın şimalında baş vermiş və 25000 insanın ölümünə səbəb olmuş zəlzələnin doğurduğu travma və erməni mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, məsələn, erməni əlifbası, Erməni Kilsəsinin strukturu və s. səbəbindən Avropanın digər xristian ölkələrindən təcrid olunmuşluq hissi də öz təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanlılar da İran, Rusiya və Ermənistan tərəfindən ərazilərindən məhrum edilmələrini³⁰, elə-

cə də ruslar və ermənilər tərəfindən soyqırma gətirib çıxaran təqiblərə məruz qaldıqlarını əsas gətirməklə özlərini qurban hesab edirlər. Azərbaycanlılar arasında Dağlıq Qarabağın Ermənistanına keçməsinin “Böyük Ermənistan”ın yaradılması prosesinin, sadəcə, ilk addımı olacağına və bu prosesin sonunda Ermənistanın Azərbaycanı bütövlüklə işğal edəcəyinə dair qorxu mövcuddur. Bütün bu inanclarla əlavə olaraq, azərbaycanlılar zəngin neft resurslarına sahib olduqları halda, bu sərvəti xarici dövlətlərin əməkdaşlığı olmadan çıxarmaq və nəql etmək iqtidarında deyillər və bu xarici ölkələr Azərbaycanın siyasi və sosial iqtisadiyyatını manipulyasiya etmək iqtidarındadır. Üstəlik də, azərbaycanlılar beynəlxalq səviyyədə ermənilər kimi soyqırım qurbanları olaraq tanınmamalarından narazıdırlar. Ancaq ölkə daxilində 31 mart tarixi Prezident Heydər Əliyevin 1998-ci ildə imzaladığı Fərmana əsasən “Azərbaycanlıların soyqırımını günü” kimi qeyd olunur. Bu tarixin seçilməsi onunla əlaqədardır ki, 1918-ci ildə martın 31-dən aprelin 1-nə keçən gecə Bakı şəhərində yaşayan müsəlmanların yarısına qədəri bolşeviklər və ermənilər tərəfindən məhv edilib. “Azərbaycanlıların soyqırımını” ifadəsi və konsepsiyası yenidir və beynəlxalq səviyyədə tanınmayıb. Ancaq hər il bu tarixdə bayraqlar yarıya qədər endirilir, Prezident və xarici ölkələrin nümayəndələri başda olmaqla rəsmi şəxslər qırğınlar nəticəsində şəhid olmuş insanların dəfn edildiyi “Şəhidlər Xiyabanı”nı³¹ ziyarət edirlər. Əbədi məşəl yanan xatirə abidəsinin qarşısında şəhidlər bir dəqiqəlik sükutla yad edilir. Prezident, eləcə də parlament üzvləri tərəfindən xarici ölkə nümayəndələri və diplomatlar qarşısında soyqırım qurbanlarını yad etmək üçün nitqlər söylənilir. Azərbaycan diasporası üzvləri də Azərbaycan xalqının soyqırım tarixini bütün dünyaya tanımaq məqsədilə yaşadıkları ölkələrin başçılarına məktublar göndərərək bu günü qeyd edirlər.

Beləliklə, tərəflərin hər ikisi öz tarixlərinin faciəli olduğunu düşünür və artıq başqa məğlubiyyət yaşamaq istəmir, bir-birlərinə qarşı dərin etibarsızlıq hiss etmələri isə güzəştə getmələrini olduqca çətinləşdirir. Odur ki, “nə sülh, nə müharibə” vəziyyətinin keçən onillik boyu davam etməsi heç də təəccüb doğurmur.

³⁰ Azərbaycanda əksəriyyət Ermənistan ərazisini “Qərbi Azərbaycan” adlandırır.

³¹ Sovet dövründə Kirov Parkı kimi tanınmış qəbiristanlıq Bakının yüksək bir yerində, şəhərin Xəzər dənizinə açılan, ən gözəl mənzərəsinə sahib olan hissədə yerləşirdi.

Bu vəziyyətdə, beynəlxalq ictimaiyyətin Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq istiqamətindəki səylərini artırmasının vacib şərt olması olduqca aydın məsələdir, çünki tərəflərdən hər hansı birinin yenidən hərbi qüvvələrdən istifadə etməsi yalnız daha çox əziyyət və faciə ilə nəticələnəcəkdir.

**Dağlıq Qarabağla əlaqədar
kompleks konsepsiyalar:
Azərbaycanlılarla ermənilərin müqayisəli
nöqtəyi-nəzərləri əsasında**

Dağlıq Qarabağ problemi Azərbaycan üçün, sadəcə, siyasi nöqtəyi-nəzərdən deyil, eyni zamanda akademik nöqtəyi-nəzərdən də ciddi problem olub. Bu problem, xüsusilə, Albaniya tədqiqatlarının inkişaf etdirilməsi baxımından ciddi əngəl təşkil edib. Mən uzun müddətdir ki, Dağlıq Qarabağ problemini araşdırıram və bu məqalə hər iki tərəfin problemlə əlaqədar rəylərinin müqayisəli tədqiqi haqqındadır. Mən yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Ermənistanda da çox sayda müsahibə təşkil etmişəm. Bu məqalə vasitəsilə aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirmək istəyirəm:

1. Problemin tarixi mənşəyi;
2. İki xalqın münaqişə və onun həlli ilə əlaqədar düşüncələri;
3. Münaqişənin xarakteri, Azərbaycan və Ermənistanın münaqişəni sülh yolu ilə həll etməyi çətinləşdirən daxili və beynəlxalq vəziyyətləri.

Məqalə olduqca uzun olduğundan bu xülasədə Albaniya probleminə xüsusi diqqət yetirməklə, sadəcə, məqalənin mahiyyətini şərh etmək istəyirəm. Dağlıq Qarabağla əlaqədar olan biristiqamətli tarixi təsvir etmək, demək olar ki, qeyri-mümkün olsa da, Albaniya amili Dağlıq Qarabağ problemi ilə əlaqədar ən vacib amildir. Albaniya Xəzər dənizi ilə hazırkı Gürcüstan arasında yerləşirdi. Albaniya Azərbaycanın bir hissəsi idi və əlbəttə ki, Dağlıq Qarabağ da əhatə edirdi. Professor Fəridə Məmmədova və Ziya Bünyadov tərəfindən yazılmış həqiqəti əks etdirən çox sayda əsərin mövcud olduğu məlumdur. Albaniya olduqca zəngin, əsasən əhalisinin çox hissəsi müsəlmandan xristiana çevrilsə də, etnik mənsubiyyətlər və dinlər baxımından da geniş bir ölkə olub.

Orada yalnız xristianlara məxsus kilsə və abidələr deyil, eyni zamanda İslam dininə xas məscid və abi-

dələr, eləcə də digər dinlərə aid tikililər vardı. Eyni dinə mənsub olduqlarını əsas gətirərək ermənilər mənşələrinin Albaniyadan olduğunu iddia edirlər. Ancaq xristianlar arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Alban Kilsəsi Gürcü Kilsəsinə, Qüds Kilsəsinə, Suriya Kilsəsinə yaxındır. Buna görə də ermənilərin Dağlıq Qarabağla mənsub olmadıqları iddia edilə bilər. Ancaq Dağlıq Qarabağla əlaqədar iddialarına haqq qazandırmaya çalışan erməni separatçıların əmri ilə yalnız Ermənistan Respublikasında deyil, eyni zamanda xaricdə yaşayan erməni millətçiləri beynəlxalq səviyyədə ciddi təbliğat aparmaq məqsədilə çox sayda kitab və məqalə dərc etmiş və reallığa uyğun olmayan bir tarixi gerçəyi dünyaya çatdırmaq üçün rola girmişdir. Daha sonra isə ermənilər azərbaycanlıların türklərlə eyni xalq olduqlarını bildirib, Qarabağ problemini guya 1915-ci ildə Osmanlı imperiyası tərəfindən törədilmiş "Erməni soyqırımı" ilə əlaqələndirməyə çalışıblar. Üstəlik, erməni alimləri 1964-cü ildə "Qarabağı Azərbaycandan ayırmaq" qərarı qəbul ediblər. Təbliğatların uğurlu olması sayəsində ermənilər Dağlıq Qarabağ problemində üstün tərəf olmağa nail olublar. Ancaq Albaniyanın gerçək tarixi nəzərə alınarsa, ermənilərin iddialarının qüvvədə ola bilməyəcəyi aydın məsələdir. Bundan əlavə, bu məqalə Azərbaycan və Ermənistanda aparılmış araşdırmalar vasitəsilə hər iki xalqın nöqtəyi-nəzərindəki fərqləri özündə əks etdirir.

Birincisi, azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağı özlərinin tarixi vətəni, sənətkarlar məskəni, onun sakinlərini albanların törəmələri, erməniləri isə, sadəcə, mühacir hesab edirlər. Digər tərəfdən, ermənilər düşünürlər ki, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan onların vətənidir və bu iki ərazidə yaşamış ermənilərin sayı azərbaycanlılar tərəfindən azaldılıb.

İkincisi, azərbaycanlılar olduqca müəmmal olan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə ciddi təsir göstərmiş Sumqayıt hadisələrinin ermənilər tərəfindən ətraflı şəkildə planlaşdırılmaqla həyata keçirilmiş ciddi bir ssenari olduğunu düşünürlər. Digər tərəfdən, ermənilər hesab edirlər ki, bu hadisə azərbaycanlı liderlər tərəfindən sistematik şəkildə planlaşdırılıb və Xocalı soyqırımı məhz bu hadisənin intiqamıdır.

Üçüncüsü, Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə əlaqədar düşüncələr də ziddiyyətlidir. 1994-cü ildə imzalanmış atəşkəs müqaviləsi, Bişkek protokolu hələ də qüvvədədir. Bu günə qədər rəsmi vasitə-

çi olan ATƏT-in Minsk qrupu 3 plan hazırlayıb, bu planların hər üçü Ermənistan tərəfinin lehinə olub və qəbul edilməyib. Həll məsələsinə gəldikdə, azərbaycanlılar ərazi bütövlüyü prinsipinə əməl edilməsini və addım-addım yanaşmadan istifadə etməyi tələb edir. Ancaq Ermənistan tərəfi müqəddərat prinsipindən və paket yanaşmadan istifadə etməyi tələb edir.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin xarakteristikalarının aşağıdakı kimi olması qeyd edilə bilər. Bu münaqişə milliyyətçiliklə ərazi münaqişəsinin toqquşmasını, çoxillik və böyük tarixi mənşənin beynəlxalq səviyyədə nəzərə alınmamasını, Albaniya tarixinin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması və ya təhrif edilməsini əhatə edir.

Bundan əlavə, beynəlxalq amillər Azərbaycan üçün səmərəli ola bilməyib, məsələn, ATƏT-in Minsk qrupu qeyri-neytral, erməni diasporları isə yalnız bütün dünyada ağır təbliğatlar aparmaları sayəsində deyil, eyni zamanda Dağlıq Qarabağ maliyyə dəstəyi ilə təmin etmələri sayəsində həqiqi mənada effektiv olub. Beləliklə, ATƏT-in vasitəçiliyi effektiv olmadığı üçün aydın sülh konsepsiyası mövcud deyil. Bundan əlavə, ərazi paylanması üzrə Paris prinsipi adlanan sülh planı da qeyri-effektivdir.

Həll üçün ilkin şərt kimi azı 5 tələb nəzərdə tutulur:

1. Vasitəçilik üçün neytral 3-cü tərəf;
2. Qarşılıqlı güzəştlər;
3. Ermənilərin silahsızlaşdırılması və işğal olunmuş əraziləri tərk etmələri;
4. Həll üçün mühitin təkmilləşdirilməsi;
5. Qaçqın və məcburi köçkünlərin insan haqları daxil olmaqla, insanların təhlükəsizliyi.

Odur ki tezliklə sülhə nail olmaq çətin görünür...

Nəticə olaraq, həll üçün ilkin şərt kimi Albaniya amilinin əhəmiyyətini vurğulamaq istəyirəm. Albaniya Azərbaycanın tərkib hissəsi olub və Dağlıq Qarabağ ərazisini əhatə edib. Xüsusən, Albaniyanın tarixinə diqqət yetirməklə tarix nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanda yerləşmiş olmalı idi və hazırkı vəziyyət heç bir akademik əsası olmayan olduqca anormal bir vəziyyətdir. ATƏT kimi vasitəçilər daxil olmaqla, beynəlxalq ictimaiyyət Dağlıq Qarabağ problemi haqqında düşünərkən Albaniya amilini daha çox nəzərə almalıdırlar. Bu olmadan problem heç bir şəkildə həll edilə bilməz.

ƏDƏBİYYAT

1. Audrey L. Altstadt. *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Hoover Institution Press, 1992
2. Bakikhanov A.K.A. *The Heavenly Rose–Garden: A History of Shirvan & Daghestan*. Mage Publishers, 2009, p.xvi.
3. Betty Blair. *Forging a Lasting Peace: The Nagorno-Karabakh Conflict/Azerbaijan International*, Spring, 1996, vol. 4, №1, p. 52
4. Фурман Д. Армянское национальное движение. История и психология // «Свободная мысль», №16, ноябрь 1992, с. 27 (Армянское национальное движение. История и психология// Свободная мысль, №16, ноябрь 1992, с. 27) (rus dilində)
5. Gorbachev M. "Memoirs (Japanese version)" / Shincho-sya, 1996, vol. I, pp. 644–647 (translated by Seiichiro Kudo and Yasuo Suzuki)
6. Helsinki Additional Meeting of the CSCE Council (24 March 1992) Summary of Conclusions (OSCE Documents 1973–1997, CD-ROM version, 1998)
7. Hiroso Y. Aspects of Genocide in Azerbaijan / *Comparative Genocide Studies*, vol. 2, 2005/2006, pp. 32–44
8. Interfax, 1 March 2000
9. İstoricheskaya geografiya Azerbajjana / editor Z.M.Bunyatov. Baku: Elm, 1987 (Историческая география Азербайджана) (rus dilində)
10. IWPR'S Caucasus Reporting Service, №29, 28 April 2000
11. IWPR'S Caucasus Reporting Service, №59, 24 November 2000
12. Kekelidze K.S. *On Jerusalem origin of the Georgian church*. Petersburg, 1914
13. Люкимсон П. *Нагорный Карабах*. Baku, 1992 (rus dilində)
14. Mammadov E. 28-dən 29-na keçən gecə / *Sumqayıt*, 1998 (Azərbay. dilində)
15. Moskovski Komsomolets, 14 February 1997 («Московский комсомолец») (rus dilində)
16. Nadein-Raevski V. *The Azerbaijani Armenian Conflict*. Kumar Rupesinghe /eds. P.King, and O.Vorkunova. *Ethnicity and Conflict in a Post-Communist World*, St.Martin's Press, 1992, p.116–121
17. Nobuo Sato. *Nagorno Karabakh: the national problem in the USSR and Armenia*. Tairyu-sya, 1989
18. Nolyain I. *Moscow's initiation of the Azeri–Armenian conflict / Central Asian Survey*, vol. 13, №4, 1994, pp. 541–563
19. Shnirelman V. *Voyni pamyati. Mifi, identichnost i politika v Zakavkazye*. Moscow: Academknigs, 2003 (Война памяти. Мифы, идентичность и политика в Закавказье) (rus dilində)
20. Thomas de Waal. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. 2004
21. UN. resolution 2625 (xxv) of 24 October 1970
22. Yamskov A. *Inter-Ethnic Conflict*. Kumar Rupesinghe / eds. P.King and O.Vorkunova *Ethnicity and Conflict in a Post-Communist World*, St. Martin's Press, 1992, p. 133
23. Zerkalo, 7 October 2000 («Зеркало») (rus dilində)
24. Armenian Research Center. "Fact Sheet: Nagorno-Karabagh" (<http://www.umd.umich.edu/dept/armenian/facts/karabagh.html>)
25. UNHCR. Web site <http://www.unhcr.org/pages/49c3646c146.html>